

Az olvasás mint a dialógus tere a kora újkorban

Kiss
Farkas Gábor

Már az ókorban megszületett az a felismerés, hogy az olvasás egy belső dialógus, amelynek során az olvasó valakivel beszélget, aki távol van, de mégis eljut hozzá a hangja. Teológiai kontextusban Isten a legfontosabb megszólaló, aki szavakat intézett az emberekhez, de nincs jelen kézzelfogható valóságában az olvasás során. Ezt a dialógust jellemezte így Cyprianus a 3. században: mind az ima, mind a *Szentírás* olvasása a hívó

kötelessége, mert az imában szólhat a hívó Istenhez, Isten pedig az Írás által beszél a hívőhöz: „állhatatosan imádkozz, vagy olvass: itt te beszélsz Istenhez, ott Isten tevéled.” (CYPRIANUS, *Ad Donatum*, 15, szerk. Manlio SIMONETTI – Claudio MORESCHINI, Brepols, Turnhout, 1976, 12. Ford. K. F. G.) Az olvasás és az ima mint a párbeszéd két komplementer eleme gyakran visszatérő gondolat lett az egyházatyák katekhétikus írásaiban. Aranyászjú Szt. János

a 4. században kifejezetten a *dialegomai* görög igét, a *diálogo*s szó alapját használja a folyamat leírására: „Mondd, hát nem Istennel társalogsz, amikor imádkozol? Hallgasd, miképpen társalog veled, amikor olvasol!” (*Hom. de 1 Thess. 6, 4, Patrologia Graeca*, szerk. Jacques Paul Migne, Migne, Párizs, 1862, vol. 62, 434. Ford. K. F. G.) Az Istennel folytatott párbeszéd a könyvvel folytatott dialógusként szekularizálódott a 15. századra. Rengeteg példát ismerünk, ahol a könyv megszólítja az olvasót, és megpróbál érvelni saját hasznossága mellett, vagy éppen dialógust folytat vele, ahogy Stephanus Taurinus – a későbbi esztergomi, majd gyulafehérvári kanonok – reklámkölteménye is mutatja, amelyet bécsi egyetemi tanulmányai során írt barátja, Cuspinianus Florus-kiadásához:

OLVASÓ: Mesélj nekem, könyvecske, miféle nyomorúság kényszerített arra, hogy osztrák földre vándorolj?
KÖNYV: Köszönöm kérdésed, mert olyat kérdezel, amiről érdemes beszámolni azért, hogy felsoroljam a szóban forgó ügy okait. Szörnyű rüh vetett rám árnyékot, és csúf hibákat szenvedtem el, e hibákból állt a tövises testem.

E hibákból állt a szétmarcangolt testem, és nem volt orvos, aki e sebeket meggyógyítsa. Therszitészhez hasonlítottam, akinél nem volt Trója alatt sem csúfabb, sem pimaszabb férfi. [...]

OLVASÓ: Igazat szólsz, mert Cuspinianus a költők közül a legelmésebb, akinek jutott az apollóni művészetből [...].

(Lucius FLORUS, *Libri historiarum quatuor*, Joannes Winter [burger], Bécs, 1511, 3r. Ford. K. F. G.)

Figyelemre méltó, hogy Taurinus verse, ahogy az ehhez hasonló **paratextuális** versek is, nem az olvasás folyamatáról, hanem az olvasás megkezdése előtti helyzetről szólnak. Tipologikusan nem a szöveg olvasását határozzák meg előre, hanem az olvasási szituációt próbálják létrehozni. A könyv elmeséli, hogyan került a kiadóhoz, miért érdemes kézbe venni, milyen munkát végzett rajta a szövegkiadó, és milyen haszna lehet belőle az olvasónak.

Taurinus versével majdnem egyidejűleg megjelenik a szöveg olvasásának folyamatára kiterjedő dialógicitás elképzelése is. Machiavelli 1513-ban így írt egy levelében:

◀ Richter Sára:
Potpouri (a 32 darabos sorozatból a 22. textilkönyv), vászon, hímzés, 10×13 cm, 2024 (az alkotó engedélyével)

▼ Raffaello: *Az athéni iskola*, freskó, 550×770 cm, 1511 (Wikimedia)

► Giorgio Vasari: *Hat toszkán költő*, olaj, panel, 132,8×131,1 cm, 1544 (Wikimedia)

„Ha eljön az este, és hazatérek, belépek dolgozószobámba, a bejáratnál levetve hétköznapi ruhámat, ami teli sárral és porral, és királyi, udvari ruhába öltözöm, aztán így illően felöltözve belépek a régen élt emberek régi udvaraiba, ahol – miután szeretetteljesen fogadtak – étkezem abból az ételből, ami csak az enyém, és amiért születtem: ott nem szégyellek beszélni velük, és megkérdezni tetteik okát, és ők emberségesen válaszolnak.”
(Niccolò MACHIAVELLI, *Lettere*, szerk. Franco GAETA, Feltrinelli, Milánó, 1961, 304. Ford. K. F. G.)

Machiavellinél már nem a szöveg szólítja meg az olvasót, ahogy a fentebb ismertetett olvasási alaphelyzetekben, hanem az olvasó a szöveget: „ott nem szégyellek beszélni velük, és megkérdezni tetteik okát, és

**Machiavellinél már
nem a szöveg szólítja
meg az olvasót,
ahogy a fentebb
ismertetett olvasási
alaphelyzetekben,
hanem az olvasó
a szöveget [...].**

ők emberségesen válaszolnak.” [Kiemelés: K. F. G.] Az olvasó tehát kérdez, és a szöveg válaszol. Ez a fajta dialogizálódás nemcsak a szövegek interpretációjánál, hanem a képeknél is megjelenik, és a képek mechanikus sokszorosíthatóságának elterjedésével

a képi retorika gyakori toposzává válik, hogy a kép megpróbál dialógusba lépni az olvasóval. Az emblematikus kép-szöveg kompozíciók elterjedésével a képi kommunikáció verbális fordítása, a képi dialógus szöveges transzpozíciója is gyakorivá válik, és erre már a magyar irodalomból is számos példát ismerünk a 17. század elejétől. Rimay Jánosnak a „Kereszttyén Religiót”, azaz a Keresztény Vallás megszemélyesített alakját leíró versében maga a **prosopopoeia** kezd beszélni, de ahhoz, hogy a kép megszólalhasson, a lírai beszélőnek dialógusba kell lépnie vele. A dialógushelyzet létrehozásához a beszélő a lírai monológ sokkal megszokottabb formáját veszi igénybe:

Mit jegyez ez e kép
S mi legyen értelme,
Akarnám, ha elmém
Mit róla érthetne,
S oly hasznat belőle
Lelkem is vehetne,
Kit egyebekkel is
Részésíthetne.

Tetszik mintha maga
Akarna beszélni,
Nem retelek azért
Hozzá közel lépni
S beszélgetésére
Nézni, figyelmezni
Mivoltáról nekem
Mit adhat érteni?

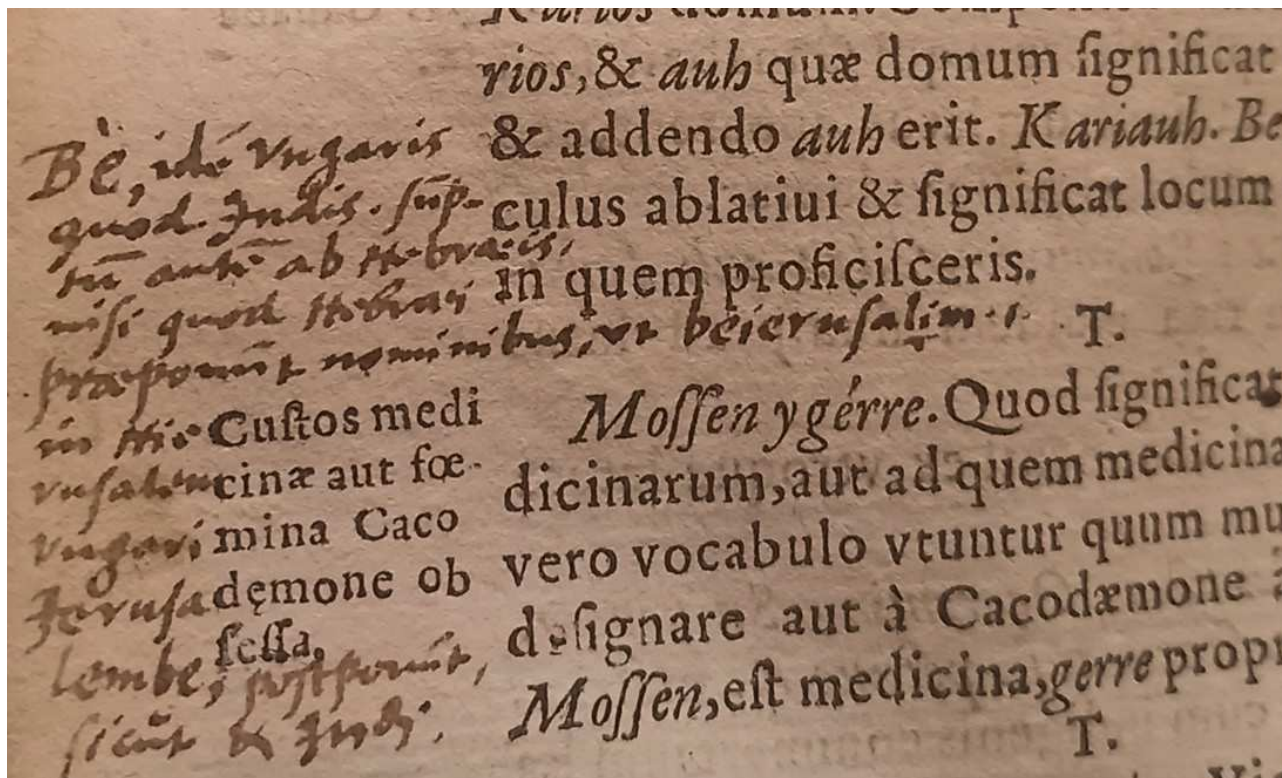
(RIMAY János *A kereszttyén religió ábrázatja*
(1–2. versszak) = *Uő. összes művei*, kiad.
ECKHARDT Sándor, Akadémiai, Budapest,
1955, 142–143. Kiemelés: K. F. G.)

Rimay versében nem is a Vallás és a lírai beszélő közti dialógus folyamata a legizgalmasabb, mert ennél a képtípusnál egy retorikai közhellyel van dolgunk: már Bézától kezdve a keresztény Religió allegóriájához egy dialogikus költemény kapcsolódott,

amelyben a szerző és a Vallás, vagy az Ember (Homo) és a Religio alakja társalgott, mint Szenci Molnár Albert esetében. (Kees TESZELSZKY, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz vallás portréja (1606)*, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Budapest, 2014, 150.) Rimay eredetisége ebben a leírásban az, hogy megteremti a dialógus terét egy odafordulással: „Nem retelek azért / Hozzá közel lépni”, mondja a monologikus beszélő. A dialógus előfeltétele tehát a szöveghez való „közelebb lépés”, egyfajta jóindulat és figyelem, vagy ahogy Machiavelli megjegyezte: „nem szégyellek beszélni velük, és megkérdezni tetteik okát, és ők emberségesen válaszolnak” (még a „nem retelek”, „nem szégyellek” gesztusa is egyezik kettejük közt!).

Két példával szeretném megvilágítani, hogyan örökíthetik meg a margináliák ezt a szöveggel folytatott dialógust akár egy, akár két olvasó részvételével. Elsőként a 16. század egyik nagy könyvsikerének két olvasójáról, egy ismeretlen katolikusról és Szamosközy Istvánról lesz szó. Girolamo Benzoni *Historia del mondo nuovo*ja 1565-ben jelent meg először olaszul Velencében. A szerző maga is több mint tíz évet töltött el a tengerentúlon, spanyol szolgálatban bejárva a Karib-szigeteket, Venezuelát, Kolumbiát és Perut. Művében saját tapasztalatai és mások beszámolóai alapján írta le a helyi növény- és állatvilágot, az Amerikában lakó népek nyelvét, kultúráját, és az indián-spanyol találkozások történetét. Szemben a legtöbb spanyol beszámolóval, az olasz Benzoni utólag keletkezett leírásaiban nem kímélte a spanyol hódítókat, és számos helyen hangsúlyozta kegyetlenségüket, amelyet – mint látni fogjuk – művének későbbi protestáns kiadásai még fokoztak is. E példányhoz azonban egy másik kötet is van kötve kolligátumként, amely még erősebben kiemeli a spanyol hódítók könyörtelenségét: a hugenotta Jean de Léry braziliai úti beszámolójának latin fordítása 1586-ból. A kötetet kinyitva egyértelmű, hogy Benzoni és Léry írása egyaránt nagy hatást gyakorolt Szamosközyre. Nem volt

Az emblematikus kép-szöveg kompozíciók elterjedésével a képi kommunikáció verbális fordítása, a képi dialógus szöveges transzpozíciója is gyakorivá válik [...].

▲ Szamosközy István bejegyzése arról, hogy a „be” rag a tupi és a magyar nyelven is a helyre vonatkozik, és mindkettő a héberből származik (Girolamo Benzoni: *Historia del mondo nuovo*, 1565 ELTE Egyetemi Könyvtár, Ant. 4941.)

nehéz az erdélyi konfesszionális háttérben azonosulni a braziliai borzalmak leírásával és az ottani hitviták hangulatával, különösen azt követően, hogy Benzoni munkája megadta az alaphangot a katolikus- és spanyolellenességhez. Szamosközy számos megjegyzése vonatkozik a spanyolok mészárlásaira (például arra, hogy a karibi szigetek négymillió lakosából ötszáz vagy hatszáz maradt életben, vagy arra, hogy szabad embereket megöltek, amikor nem akartak keresztény-nyé lenni). Gyakran utal aláhúzással arra, hogy a spanyolok nőket erőszakolnak, ahogy a lázadó inkák híres aranyetetésére is („Ede, ede aurum, Christiane” – „Edd csak, edd csak az aranyat, keresztény”, mondták a fog-ságba esett spanyol katonák torkába töltve a folyékony aranyat). Frank Lestringant az 1990-es években tanulmányok sorozatában mutatta be, hogy Benzoni és

Jean de Léry 1581–1582-es genfi latin kiadása, amelyet a Szent Bertalan-éjszaka után elmenekült Urbain Chauveton adott ki, hogyan radikalizálta az eredeti olasz és francia szövegek állításait. Ez a hugenotta háttérű kiadás Benzoni folyó szövegben tett állításait a margón külön kiemeli, s így Szamosközy már készen kaphatta a protestáns propagandát.

A kötet második felében, Jean de Léry hitvitázó állításainál feltűnnek még egy kéz bejegyzései, akivel Szamosközy dialógusba lép, tehát korábban olvashatta a kötetet. Amikor a *France antarctique*, a dél-amerikai francia kolóniák belső hitvitái során Léry hőse, Villegaignon az ouetaka törzs emberevését a katolikus átlényegülés (transsubstantiatio) tanához hasonlította, ez a névtelen katolikus olvasó rendkívül felháborodott: „Impiissima bestia” – „Istentelen vadállat”, és ismételtelen hazugsággal vádolja a szerzőt: „Hazudsz eretnek, soha nem fogod tudni ezt bizonyítani még az ördög segítségével sem, nem szégyelled, hogy így hazudsz?” A felháborodás nem egyszerűen annak volt köszönhető, hogy de Léry főhőse az áldozásnak és Krisztus teste átlényegülésének katolikus felfogását a kannibalizmushoz hasonlította, hanem arra is, hogy de Léry több szentírási helyet idézett arra, hogy az eredeti katolikus tanítást csak képletesen, figuratívan kell érteni. Amikor Kálvinról Léry azt mondja, hogy az egyik legtanultabb ember Jézus ideje óta, ugyanez a kéz felháborodottan kiált

**A magyarázatot a másolás
lassúságára a kézirat egy
margináliájában találjuk meg, ami
teljesen más megvilágításba helyezi
a másolat elkészültét.**

fel: „Hazudsz, te legpimaszabb ember?” Ezeknél az állításoknál lép dialógusba Szamosközy a másik, katolikus olvasóval: amikor a katolikus kéz a „reformata religio” kapcsán azt írja a margóra, hogy az nem reformált, hanem „az ördög által deformált”, Szamosközy így válaszol: „hazudsz, te Sátán” („mentiris tu diabole”). Egy másik alkalommal, amikor a katolikus margináliaíró „üresfejű eretnek”-nek nevezi de Léry-t, Szamosközy keze bölcsen válaszol: „Az igazság a szerzőnél van.” Nem tudjuk, hogy ki lehetett ez a katolikus olvasó, aki Szamosközy előtt végigkritizálta a kötetet, de érdemes felhívni a figyelmet az évszámra Szamosközy neve mellett: 1603, az év, amikor Székely Mózes hadai megjelennek Kolozsvár alatt, a jezsuita kollégiumot megrohamozzák, könyvtárát szétszórják. Talán ekkor kerülhetett a kötet Szamosközyhez, a korábbi olvasó pedig a kollégium jezsuita pátere lehetett?

A másik példám egy felelős családapa, aki nevelesi tudatosságának nyomait őrizte meg a margókon. Johannes Rakolupsky Felső-Magyarország legnyugatibb végében élt a kisváros, Szakolca jegyzőjeként. Korábban számos diplomáciai küldetést teljesített, és könyvtárát is gondosan gyűjtögette. Matematikai-csillagászati érdeklődése nyomán vette fel a kapcsolatot levélben a híres gdanski csillagással, Jan Heweliusszal. A matematikai tudás továbbadását is fontosnak tartotta, emiatt könyveit – evangélikus létere – 1681-ben a nagyszombati jezsuita kollégiumra hagyta, és ott is maradtak fenn. Ezek között található egy kéziratos másolat Petrus Ramus aritmetikájából és geometriájából, amely a középfokú oktatásban volt elterjedt, és széles körben használták, Apáczai Csere János is ezt ajánlotta a mathesis tanulására. Kérdés, hogy mi szüksége lehetett a már idős, ötvenhét éves Rakolupskynak 1662-ben erre az iskolás matematikára, miközben Heweliusszal levelezett, és válogatott matematikai könyvtárral rendelkezett. A választ a margináliák adják meg, ahol ismét dialógus bontakozik ki, ám ez egyfajta belső dialógus lesz. A másolás folyamatát margójegyzetekben rögzíti a másoló, és sokszor megjegyzéseket fűz hozzá, mint például: „Írtam Szakolcán, november 20-án, amikor Schaf hadserege átvonult a város mellett”. Arról is értesülünk, hogy 1663. szeptember 18-án a tatárok és a törökök a város körül fosztogattak, egy települést fel is gyújtottak. Számos bejegyzés rögzíti a napi eseményeket a másolás során, ami szokatlanul lassan haladt. A magyarázatot a másolás lassúságára a kézirat egy margináliájában találjuk meg,

ami teljesen más megvilágításba helyezi a másolat elkészültét. Itt Rakolupsky azt mondja: „Hic filius meus Joannes ob tardam et negligentem scripturam fuit alapis a me caesus.” Magyarul: „Itt János fiamat, aki lassan és hanyagul másolt, felpofoztam.”

Rakolupsky saját magával folytatott dialógusából, ami egyúttal fia számára is intő példa, kiderült, gyermekével másoltatta le Ramus aritmetikakönyvét, hogy egyúttal meg is tanulja az anyagot. Mind Szamosközy, és ismeretlen katolikus dialóguspartnere, mind Rakolupsky jegyzetei jól bizonyítják, milyen fontos volt a koraújkori olvasók számára a szöveggel és annak más olvasóival folytatott párbeszéd, és hogy ezeknek talán legfontosabb dokumentumai a marginális jegyzetek.

ím-kontextus

paratextuális – Irodalomelméleti fogalom, amelyet Gérard Genette *Palimpsestes* (*Palimpszesztek*, 1982) című írásában alkotott minden olyan szövegjelenség átfogó leírására, amely a megjelent irodalom szövegét fizikailag körülveszi. Ide tartozik az előszó, utószó, borító, mutató, címnegyed, impresszum, amelyek egyfajta küszöböt alkotnak a szövegvilág és a külvilág között.

prosopopoeia – Megszemélyesítés, retorikai eszköz, a görög *prosōpon* ('arc') és *poeia* ('teremtés', 'készítés') szavak összetétele. Eredeti jelentése szerint arc adása, tehát megszólaltatása, karakterizálása bármilyen élő személynek, állatnak, vagy életelen tárgynak, azzal, hogy beszélőként állítjuk a publikum elé, és szavakat adunk a szájába.

◀ Andrea Mantegna:
Szent Márk evangélista,
tempera, vászon,
82×63,5 cm, 1448–1451
körül (Wikimedia)